

Posudek disertační práce

Kypta Jan: Příspěvky ke stavební podobě a vybavení obytných domů raně novověkých vsí a poddanských měst v Čechách – Contributions to the architectural design and interior fittings of the houses in the early modern villages and liege towns in Bohemia.

Univerzita Karlova v Praze - Filozofická fakulta, Ústav pro pravěk a ranou dobu dějinnou; Historické vědy – Pravěká a středověká archeologie. Vedoucí práce: prof. PhDr. Jan Klápště. Oponent: Doc. PhDr. Zdeněk Smetánka; Praha 2011; 149 str. rkp. + 23 obr. tabulkového typu formátu A4.

Základní problémy a otázky

Předložená disertační práce, skromně označená jako „příspěvky“, je tvořena navzájem provázanými souvisejícími kapitolami a několika pozoruhodnými exkursy. Do nich předkladatel správně vybral z mnoha dosud neřešených otázek spojených s agrárním prostředím a jeho průzkumem jedno z nejdůležitějších témat civilizačního charakteru, jímž se může zabývat archeologie pozdního středověku a raného novověku. Je to studium zásadní proměny bytové kultury vlastní vesnice, velkých hospodářských dvorů a z důvodů komparačních i silně agrarizovaných poddanských městeček. Tyto naposled uvedené lokality „mezi královskými městy a vesnicemi“ totiž svou podstatou představují některými svými rysy prostředí vhodné a potřebné k obecnějším úvahám o vesnickém prostředí jako celku, ale zároveň i napomáhají pochopit rozmanitost až pestrost sociálních poměrů, odrážejících se v bytové kultuře studované i prostřednictvím archeologických pramenů.

Vybranou důležitou otázkou, kterou chápu jako jedno z tematických jader předložené práce, je problém studia kvality exteriéru staveb. Studovat vnější podobu stavby a její proměny je samozřejmě důležité a potřebné, jako prostředek napomáhající indikaci významu stavby, ale exteriér může být také důležitý pro indikování, ověřování a vysvětlování významu pozitivních zásadních proměn, probíhajících *uvnitř* zastavěného prostoru, hlavně prostřednictvím změn formy tepelného režimu, což zkvalitňuje obytnost domu a zvyšuje komfort jeho obyvatelnosti. Odtud pak vede prostřednictvím archeologických pramenů, jmenovitě artefaktů zvaných kachle, dál cesta i do sféry kultury duchovní, k hledání možných pozvolných změn v mentalitě obyvatel, projevujících se rovněž v uplatnění a chápání smyslu výtvarné kultury obytného prostoru – a jeho reprezentativnosti. To vše napojeno na období agrární konjunktury, uvnitř níž probíhal v kratším časovém úseku i příznivější klimatický výkyv, kdy např. na Lounsku se pěstoval šafrán, v Praze zrála dobrá réva, což se dělo ještě i hlouběji k jihu a otevřené části země směrem do Podunají se musely obávat náletu žravých škůdců vegetace; jak věděl významný historik J. Macek, který se podobně jako J. Kypta vydal novým způsobem hledat v stále málo známém pracovním myšlenkovém prostoru.

Technické a metodické přístupy

Disertační práce je zpracována čistě, autor postupuje analyticky, pracuje obezřetně, až skepticky, i s vlastními hypotézami a vyhýbá se jejich řetězení, i když mnohé studované jevy jsou navzájem přirozeně v živé kultuře propojeny. Pokud k podpoře své jednotlivé hypotézy užívá nějaký další jednotlivý závěr, nebo hypotézu zkouší vřadit do širšího kontextu, jsou uvedeny důvody pro případnou homogenitu jevů, ale i zároveň též jeho vlastní možné pochybnosti.

Do studia kachlů z hlediska archeologie vstoupil běžněji v posledních asi patnácti letech nový pojem označovaný jako „hromadný nález kachlů“; obvykle se tím rozumí (a náleзовé okolnosti to většinou potvrzují), že to bývá, nebo může být výhoz z jedné nebo více kdysi celých kamen. Takovýto soubor má samozřejmě jen některé znaky uzavřeného náleзовého celku; některé jeho znaky lze však nezávisle s určitou pravděpodobností restituovat (zkontrolovat) jinými než archeologickými metodami a zároveň alespoň zhruba odhadnout jejich vypovídací váhu, když je to nezbytně zapotřebí; je to totiž dosti drahý postup.

V době před víc jak půl stoletím, kdy jsme začínali s kachli, museli jsme pracovat jenom s materiálem uloženým v muzejních a v některých neuspořádaných, případně i omezeně přístupných až nepřístupných hradních sbírkách, s materiálem, který byl tehdy k dispozici. Byl většinou jednoduše „nasbírán“ při různých stavebních pracích a zjednodušeně „tříděn“, někdy přímo nerovnoměrně skartován (např. odloženy byly nejspíš výmazy a konstrukční prvky, případně jejich otisky, expozičně nezajímavé z hlediska muzejního „výstavního paradigmatu“ a nikdo se ani nepokoušel porozumět jejich významu). Ze značné části pocházely tyto nálezy z 2. poloviny 19. , méně z počátku 20. století, z doby první vlny staveb a přestaveb městských organismů a z rostoucího zájmu KČT (např. přestavby i stavby nových budov radnic a městských spořitelen, divadel, opravy městských bran a úpravy městského opevnění i chrámů historizující podoby a zajisté dobře míněné úpravy hradních objektů a náhodně narušených tvrzek). To co zbylo z jejich výpovědní hodnoty stačilo na tehdy nezbytné běžné primární artefakturní zhodnocení (morfologická analýza potřebná k vytvoření alespoň základního terminologického systému kachlů, který s malými duplicitními dodatky funguje již jako *locus communis* dosud, což umožnilo též první jednoduchá základní technologická, pouze vizuální pozorování, zejména poznávání stop vytvářecích praktik a alespoň elementární srozumitelnou, trochu evoluční relativní a na ni vázanou orientační chronologii absolutní v alespoň obecné podobě. Mohla se opřít z počátku převážně jen o slohové prvky, což není nikdy bez problémů, a to ani u kvalitnějších výtvarných prací.

Klasické muzeologické paradigma tehdy uplatňované neznalo ještě dlouho pojem „hromadný náleзовý soubor“ neboť takové soubory byly většinou rozebrány ve prospěch expoziční funkce a jejich hodnocení v rámci původně uzavřeného, ale většinou neúplného náleзу, tedy něčeho, jako sběratelsky rozebraného pokladu, ač prvky takového hodnocení v některých nálezech přítomny jsou. První takový a zároveň jedinečný soubor se silnou výpovědí, téměř jako bezproblémový „uzavřený náleзовý celek“ byla patrně kamna z prostoru paláce biskupského hradu „ Melic na Vyškovsku“, teprve později začaly přicházet další kvalitní objekty s kachlovými nálezy (např. hrnčírny v Sezimově Ústí, naštěstí patrně též kachle z hradu Kyšperka na Teplicku) a posléze postupně další. Předkladatel se obezřetně vyrovnal i s úskalími tohoto druhu náleзовých souborů z venkovského prostředí a stejně obezřetně si počínal s výpovědí archeologických vrstev vytvořených z nahromadění kachlového materiálu (výhozu) nebo vložení kachlů a jejich zlomků jako bouračky do vrstvy rostoucí u důležité venkovské budovy (např. fara, statek snad s nějakou významnější, třeba místní ekonomickou funkcí apod.).

Zásadní přínosy a pozitiva předložené práce

Z mnoha důvodů je autor přesvědčen o nezbytnosti interdisciplinární spolupráce s různými dalšími blízkými vědními disciplinami; to deklaruje jako klišé dnes téměř každý archeolog. Ve skutečnosti to často vypadá tak, že je nejprve získán v rámci obvyklého výzkumu pramenný materiál rozličné povahy a víceméně dodatečně, často v jednotlivostech, je hledána

dostupná potřebná mezioborová pomoc, která může, ale nemusí být zajímavá i pro jiné obory. Jindy se, jako druhá, poněkud lepší možnost objevuje dojednání jakéhosi předběžného „dozoru“ a případný odběr vzorků. Těmto dvěma možnostem se nelze úplně apriorně vyhnout. Je tu ovšem ještě třetí produktivnější možnost koncepčního charakteru celého výzkumu, kterou se pokouší předkladatel (archeolog) předvést a uvádět v život. Spočívá v jasné koncepci a smyslu zvoleného bádání, založeného na jasné a užitečné, dobře formulované badatelské inventivní myšlence, ovlivňující kompaktně vše od volby tématu, poznávacích prostředků až po hledání spolupracovníků z jiných oborů, kteří mají poznávací zájem na stejném tématu a všichni integrují výsledky svých minulých, současných a doufejme, že i budoucích zkoumání pod společný jmenovatel. Ten je v recenzované práci dvoučlenný, jak to vyplývá z úvodního textu. Je tedy vytvořen ze dvou úzce propojených myšlenek. Z nich první směřuje k poznání a pochopení funkce ubývajících, zřejmě již téměř posledních stop části českého i evropského kulturního dědictví, jímž je postupná, vleklá proměna dlouho trvající staré formy bytové kultury, spojené s fenoménem dostatečného tepelného biologického komfortu, *přímého vytápění* různého typu, a nástup formy nové, pokročilejší, *nepřímého vytápění* různě kvalitními kachlovými kamny. O převládnutí takové pozitivní změny by významný umělecký historik Vojtěch Birnbaum, když kdysi poněkud metaforicky naznačil, že pravěk končí až s prosazením gotické kultury, mohl možná též s ohledem na zavádění nepřímého vytápění spojeného s relativně jednoduššími i náročnějšími projevy výtvarné kultury s jistou nadsázkou prohlásit, že nepřímé vytápění reprezentuje ve vesnickém prostředí konec „bytové kultury pravěku“.

Podmínkou poznání postupné změny a jejích příčin je druhý člen koncepční myšlenky a tím je zjištění stavu pestré sociální struktury vesnického obyvatelstva a držby domů a jejího pohybu vyvozeného z relativně již většího množství dosti sdělných písemných pramenů z přelomu 15. a 16. a z doby pozdější. Nálezům kachlů pak předkladatel právem přiznal charakter indikátoru změny vytápěcího kvalitativně lepšího způsobu a tím i splnění základní podmínky pro výskyt „světnice“, místnosti zbavené dýmu, z něhož v ní může zůstat tento nepříjemný „domácí druh“ nanejvýš z osvětlení loučemi. Je to základní civilizační změna kdy zaniká význam „dymné jizby“ a nastupuje stav umožňující v čistější „světnici“ rozvinout změnu celého životního stylu, v němž má své místo jak reprezentace (výmalba, dekorační textilie skutečné i repliky malování, třeba i přes šablonu na zdech, a expozice se dočkají i drobné luxusnější předměty i nábytek a roste i kultura ošacení). Přítomnost kachlů v obytném prostoru je rovněž indikátorem určitého nadlimitu ekonomického. Pokusy o soustavnější řešení cenové problematiky, třeba zatím jen relativními odhady, se zatím těžko provádějí a jsou mimořádně obtížné; nemyslím však, že by měly patřit jen do sféry označované jako spekulace, ale spíše do oblasti tzv. myšlenkových experimentů.

Čtyři speciální kapitoly

Podrobněji a soustavněji jsou některé naznačené hlavní možnosti v praktické podobě uvedeny v již zmíněných speciálních kapitolách o nichž dále stručně v konkrétní podobě.

Po stopách staré selské slávy? (K možnostem mezioborového výzkumu venkovské architektury sklonku středověku a raného novověku)

Podstatným především historickým přínosem této kapitoly je zjištění, předznamenané otazníkem, že první vzniklé představy o selském poddanském užití a původu architektonických tesaných pozdně gotických a renesančních výtvarných prvků na stavbách

v přechodném období na konci 15. – 16. století i užití dalších prvků (např. renesančních sgrafitových psaníček) sice také existuje v rámci selského poddanského stavu, ale že zdůrazňování není docela přesné. Ukazuje se, že složení vesnických komunit, jak již zmíněno, podle historického průzkumu vykazuje širší pole speciálních sociálních statusů a vztahů, než jen účast poddanských bohatších obyvatel. Z písemných pramenů vyplývá, že např. ve stavební činnosti a pozemkové držbě se angažují např. zakoupení měšťané, nově nobilitovaní různého druhu a původu, církevní činitelé apod. Ti všichni jsou původci vybavení kvalitnějšími architektonickými články a v této situaci jsou i zdrojem pohyblivosti sociální struktury. V kapitole je jako argument uvedeno 8 kratších příkladových mikrostudií.

Nálezy gotických a renesančních kachlů na venkově: zemědělské usedlosti a fary

Problém ukrytý v nadpisu, spolu s příslušnými exkursy, přináší následující konkrétní řešení závažné otázky nástupu a prosazování nového civilizačního prvku, jímž je v domě přítomnost obytné místnosti zvané *světnice* a určení doby, kdy se přibližně objevuje a kdy se stává víceméně běžnou ve vesnickém prostředí. Indikace takové místnosti podle posouzení nálezů zlomků i celých kachlů, které předkladatel shromáždil a posoudil, naznačuje zatím širší, jen velmi pravděpodobný interval asi po polovině 15. století, určitěji snad až kolem přelomu 15. a 16. století u farních objektů. Na přelomu 16. a 17. století se však kachlová kamna měla i v poddanských usedlostech stát běžnou součástí výbavy i světnice v běžných vesnických obytných objektech.

Doplňkem těchto závěrů je opačný proces uvedený v Exkursu I., hledajícím odpověď na opačnou otázku, jak dlouho se ještě lze setkávat s přežíváním dymné místnosti. Problémem se zabýval stavební výzkum, používající i dendrochronologická data. Je to jistě správná cesta, ale problémem je zatím jednak počet pouze 5 lokalit, z nichž Saky čp.2 mají naštěstí archeologický korelát, jednak je tu problém množství, umístění a fázová autenticita vzorků a konec konců i zatím menší možnost odpovídajících písemných pramenů. Zatímni shluk dendrochronologických údajů směřující do samého závěru 15. století je sice slibný, ale sám o sobě mnoho zatím neřeší, spíše zohledňuje ještě prostor k dataci ještě do 16. století a totéž lze říci i v Exkursu II. u objevů v prostředí venkovských tvrzí. Není to špatný počáteční výsledek, ale má spíše význam výzvy k pokračování. Autor práce se dobře obeznámil s touto tematikou a správně uvažuje o velké rozmanitosti zatím získaných poznatků, což neumožňuje zatím ucelenější pohled, ale vysloveně nezavádí do zřetelné poznávací neurčitosti. Exkurs III. je věnován technické výbavě kamen, rourám a segmentovým prohnutým prvkům, jež autor správněji než dosud určuje. Nalezené artefakty výše uvedeného druhu samozřejmě rovněž slouží jako indikátory nepřímého vytápění, ale jinak než se předpokládalo. Objevené trubky po pečlivém morfologickém posouzení autor správně nepovažuje za instrument sloužící k odtahu kouře, ale spíše je považuje i ve shodě s některými badateli zahraničními za součást teplovzdušného zařízení k vypouštění teplého vzduchu do prostoru místnosti. Různé segmentovité útvary mu rovněž s velkou pravděpodobností indikují přítomnost kamen, ale jen nejspíš jako otisk spojení tělesa kamen se svým nějak neobvyklým stavebním okolím. V závěrečné části tohoto exkursu předkladatel disertační práce uvádí svou úvahu o dymnicích otopného zařízení, jehož jeden exemplář je uváděn z doby před 1420 ze zaniklého Sezimova Ústí. Funkce dymníků je ovšem odvod jakéhokoliv kouře, nejen z vytápění. Samostatného pojednání se dočkal v Exkursu IV. prvotní výskyt kamen opřený o archeologický výzkum v zahraničí, zejména práce v širším okruhu středoevropském, jmenovitě v prostoru Švýcarska, Německa (samozřejmě Bavorska) a přirozeně i v Maďarsku.

Je to užší výběr, než by bylo možno dosáhnout, ale není to vada, neboť se dotýká podunajského prostoru, který patří tradičně k území se značným zájmem o téma vytápění, přičemž hornaté Švýcarsko je zemí téměř mateřskou pro tuto problematiku. Předkladatel práce tuto tématickou oblast zvládá dobře, jak přesvědčuje též prohlídka rozsáhlého, hustě řádkovaného, přísně na poznámky orientovaného bibliografického textu (str. 137-149).

Zvláštní zmínky a samostatnou úvahu zasluhují tři závěrečné „zpracovatelské“ příklady práce s kachlovým materiálem, v nichž jsou představeny náznaky a znaky nového přístupu k pozdně středověkým a raně novověkým, archeologickým způsobem pojednaným pramenům zvaným kachle, jehož nové způsoby a cesty autor disertace úspěšně ve spolupráci s různými bližšími vědními obory hledá. Dost zajímavého a perspektivního pro budoucnost potřebného je ve třech samostatných textových partiích představeno. Týká se to již zmíněného nálezu z parcely domu čp. 88 v Sedlčanech, umožňujícího produktivní komparaci a obsáhlejší „vhled do průměrné měšťanské domácnosti jagellonské epochy“, vyúsťující po splnění všech nezbytných „artefaktuálních povinností“ v řadu obecnějších teoretických závěrů metodického charakteru, nejen běžného artefaktuálního typu, ale prostřednictvím analýzy ikonografické a na hraně pojetí ikonologického vstupuje autor ve spolupráci s historiky do problematiky kulturně historické s odstínem sociálního pohledu, jenž je, nebo patrně bude, jak doufám, téměř ústředním bodem jeho odborného života.

I když ze zhodnocení dalších dvou lokalit, ze studia reliktních pozdně gotických kamen z Milevska čp.1 a ze dvora Votěleže u Kouřimi vyplývají přibližně shodné obecné závěry, přece pozorujeme u nich určité rozdílné odstíny, jimiž se není třeba nyní zabývat, neboť zhodnocení všech tří případů *směřuje k přibližně shodné charakteristice hlavních přínosů v detailu i v celku*, podobně jako ostatní části disertace. Tím uzavírám svůj posudek a připojuji popis hlavního přínosu disertace. Je to:

Pochopení a prokázání *možnosti komunikace* s minulostí, někdy s jejími konkrétními jedinci nebo společenskými skupinami v rámci celkové společenské struktury a implicitně mnohdy i se současníky, prostřednictvím pramenů zvaných kachle a všeho, co s nimi souvisí, jako třeba existenciální biologický problém způsobu udržování tepelné pohody; to vše navíc studováno v badatelsky výhodném čase, jímž je „podzim středověku“ a počátky „nového času“, zakládá patrně novou periodu ve studiu nálezů kachlů, zejména těch mladších. Naznačení významného motivu snažení jedinců působících v souvislosti s výše uvedenými problémy je *motiv reprezentace a jeho šíření*; má poněkud jiné významové parametry, než jsou ty, které se dosud běžně uvádějí jako např. „representation of power“.

Rád konstatuji, že práci mohu považovat za přínosnou, kvalitní, vyhovující všem zákonným požadavkům jak věcně, tak po formální stránce. Některé drobné pozitivní doplňky sdělím při případné předběžné konzultaci, nebo při obhajobě; nepovažuji je za chyby. Na některé formální a na několik textových drobností upozorním osobně a neméně snadno budou opraveny při případné úpravě do tisku. Práci doporučuji přijmout k projednání a kdybych byl požádán o předběžný popis její hodnoty, užil bych po starém způsobu nejspíš *eminenter* a uvažoval o zvláštním přídavku *cum laude*.

Praha 12.5.2011

Doc. PhDr. Zdeněk Smetánka, CSc, FSA

